

О. А. Остроушко
канд. філол. наук, доцент

КОМУНІКАТИВНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНОФРАЗОВИХ ЗАМОВЛЯНЬ-РОЗПОВІДЕЙ

У статті розглянуто семантичні й структурні особливості українських однофразових замовлянь-розповідей. Ці особливості зумовлені своєрідним комунікативним призначенням досліджуваних текстів, їх магічною функцією. Замовляння-розповіді яскраво відбивають ряд психологічних особливостей мовців.

Замовляння посідають особливе місце серед фольклорних текстів. По-перше, вони одні з найдавніших, по-друге, мають яскраво виражене практичне призначення, по-третє – і це найбільшою мірою виявляє їх своєрідність – відображають цілий ряд рис магічного світобачення. Замовляння

створені в надрах магічного світогляду, функціонують у його межах, поза якими втрачають усякий смисл. Сучасне наукове вивчення замовлянь одним із своїх аспектів і має висвітлення світоглядного підґрунтя цих текстів, їхнього глибинного прихованого змісту.

Значну частину українського заговірного фонду складають однофразові тексти – утворення, що складаються з одного висловлення, співвідносного з реченням (у ряді випадків – з комунікатом, що не є реченням). Однофразові тексти замовлянь, зважаючи на характер модальності та комунікативно-функціональне призначення, поділяємо на такі комунікативно-семантичні типи: замовляння-спонукання, замовляння-бажання, замовляння-розповіді. Структурно-семантичним різновидом замовлянь-бажань і спонукань є чисельна група паралелістичних замовлянь.

До замовлянь-розповідей ($\approx 30\%$ від усієї кількості однофразових текстів) належать однофразові тексти, у яких мовець повідомляє про свої дії, дії магічних істот, певну ситуацію тощо. Основним граматичним показником цих замовлянь є форма дійсного способу дієслів-присудків. Протиставлення трьох синтаксичних часів набуває своєрідного семантичного наповнення. Підкреслимо значну перевагу значень теперішнього й минулого часу в порівнянні з часовою віднесеністю висловлень до майбутнього часу (співвідношення приблизно 5:1). І справа тут не тільки в тому, що мовець інформує про дії, які відбуваються в момент мовлення чи відбувалися до нього. Такої часової віднесеності набувають дії, що є бажаними. І причина цього, на наш погляд, – в одній із особливостей міфологічного сприйняття часу: «Міфологічне мислення, – за словами М. Бахтіна, – локалізує в минулому такі категорії, як мета, ідеал, справедливість, досконалість, гармонійний стан людини й суспільства» [1, 183]. Іншими словами, те, що насправді може бути чи має бути здійснене, що є бажаним у майбутньому, постає як таке, що вже відбулося, що сталося в минулому, або як таке, що існує зараз, у теперішньому. Причина цього – особливе ставлення до майбутнього: «Майбутнє неоднорідне з теперішнім і минулим... воно позбавлене змістової конкретності, воно пусте й розріджене... Щоб наділити реальністю той чи інший ідеал, його мислять як такий, що вже був колись у золотому віці в «природному стані», чи мислять його існуючим у теперішньому десь за тридев'ять земель, за океанами, якщо не на землі, то під землею, якщо не під землею, то на небі» [1, 183-184]. Саме в такому «опредмечуванні» бажаного майбутнього, у наділенні його рисами реальності полягає магічна функція замовлянь-розповідей. Тому ми не погоджуємося з Ф. Зелінським, який вважав подібні замовляння похідними від паралелістичних, коли від формули порівняння залишається лише «зображення символу» – явища, з яким зіставляється бажане [2, 40]. Світоглядні засади паралелістичних замовлянь і замовлянь-розповідей уявляються нам різними: принцип магічної аналогії та своєрідність сприйняття часу.

За особливостями семантики виділяємо такі групи замовлянь-розповідей: повідомлення про дії мовця й повідомлення про дії магічних істот.

До замовлянь-повідомлень про дії мовця відносимо, у першу чергу, перформативні висловлення: «... *Замовляю кров буйную, трав'яную і водяную!*» [УЗ, 59], «*Я тебе одмовляю і я тебе одвертаю і я тебе замовляю: щоб ти тут не стояла і стачини не збавляла*» [Українці, 280], «*Я тебе змовляю, я тебе заговоряю, з кіс, з-під кіс, з очей, з-під очей, з губей, з-під губей...*» [СМ, 26-27], «*Ляк-перелячище, переполох-переполошище! Виговоряю з жовтої кості, з червоної крові, мущинські, жіночі, дівочі, парубочі, полночні, світові...*» [СМ, 22]. Функціонування перформативних висловлень у ролі однофразових текстів українських замовлянь обмежується наведеними прикладами. Подібні структури активно функціонують у складі кількофразових лікувальних замовлянь, у тому числі й текстові структури, що у своєму складі містять кличний комунікат і перформативне висловлення на зразок «*Уроки вітряні, уроки земляні, уроки подумані й погадані і стрічені! Викликаю, визиваю із його очей, із його плечей, із його жовтих костей, із його щирого серця, із раба Божого Якіма*» [УЧ, 52]. У ролі предикатів у перформативних висловленнях виступають такі дієслова (розташовані в порядку зниження частотності): «викликати», «визивати», «вишіптувати», «шептати», «замовляти», «одмовляти», «одшіптувати», «одговоряти», «вимовляти», «вибавляти» (лише в записах ХХ ст.), «заклинати», «проклинати», «виклинати» (останні чотири – одиничні випадки). Зафіксовано лише три приклади використання подібних перформативних конструкцій у замовляннях не лікувального призначення, хоча вони досить дотичні до цієї групи заговірних текстів – це замовляння «од гадюки» (від зміїних укусів): «*Беру ласкою, замовляю Христом Богом з хлібом і святою паскою*» [УЧ, 45], «*Заклинаю вас, гадюки, іменем Господа нашого Ісуса Христа і святого великомученика і побідоносця Георгія і всіми небесними силами. Заклинаю три цариці: Куфію, Невію і Полію, щоб не вредили (старцю чи младенцю по імені) волосом (колір волосся)*» [Українці, 120], «*На морі, на лукомор'ї стоїть купа, а на тій купі лежить гадюка: я тую гадюку посічу, порубаю і щирее серце Івана замовляю*» [УЗ, 157]. Типовим є ускладнення перформативних висловлень рядами однорідних членів речення на позначення частин тіла, звідки виганяється хвороба. Місце перформативних висловлень у кількофразовому тексті не фіксоване.

Зауважимо, що дієслова на позначення словесного процесу замовляння функціонують також:

– у висловленнях із заміщеним суб'єктом дії на зразок «*І не я ж вас (уроки – О. О.) визиваю, і не я викликаю, – сам Господь визивав і викликав*» [УЧ, 54], «*Не я вишіптую (соняшниці – О. О.) – Мати Божя вишіптує*» [УЧ, 81];

– у функції обставин мети дії: «*Я буду од більма шептати*» [Українці, 278], «*піду до скотини шептати*» [Українці, 279], «– *Куди йдеш? – До*

рожденого, молитвеного (ім'я) переляк вимовляти, визивати, переляк викликати, навій вимовляти, навій викликати, пристріт вимовляти, пристріт визивати» [СМ, 23];

– у функції присудків у формі майбутнього часу і як частина складеного дієслівного присудка, ужитого у формі минулого часу, наприклад: *«стала я вишпінтувать, і визивать, і викликать (уроки – О. О.)» [УЧ, 53], «я буду од більма шептати» [Українці, 278];*

– у складних синтаксичних конструкціях із зіставними часовими відношеннями на зразок *«Ляку поки я не знала – не шептала, стала знать – стала шептать» [ВМ, 36], «Поки я тебе не знала, то я тебе не визивала, я тебе не викликала, а тепер я тебе визиваю і викликаю» [УЧ, 84];*

– у розповідних висловленнях із суб'єктом – магічною істотою: (син Герасим) *«крикливці викликав» [УЧ, 67], (красна дівиця) (Сус Христос) «кров замовляє» [УЧ, 35], (свята Варвара) «пристріт замовляла» [СМ, 27].*

Семантичною групою замовлянь-повідомлень про дії мовця є коментарі реально здійснюваних у процесі замовляння дій: *«Сію кріп, щоб Бог родив» [Українці, 244], «Оце я тебе підперезала, щоб ти знала нащо!» [Українці, 235], «Андрію, Андрію, конопельки сію, спідницею волочу, заміж вийти хочу» [Воропай, 25-26]; повідомлення про уявні магічні дії мовця: «Журавлі, журавлі, я вам перев'язав дорогу!» [Воропай, 260], «Не сам я йду, чорним волом їду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язик одвертаю: щоб вони губами не плямкали і зубами не клацали надо мною, рабою Божою Марією» [УЗ, 190], «Я тебе, дубе, з'їм з корінням, з насінням» [УЧ, 87]. У формі майбутнього часу вживаються присудки в текстах-висловленнях погрози, яка може супроводжуватися повідомленням умов, за яких вона здійснюватиметься: «Так вас усіх буду драти, як будете на просо літати!» [ЛіС 1992 №1, 54], «Як не будеш родити, то буду тобою паску святити» [Дмитренко, 29].*

У ряді випадків магічний смисл дії стверджується через заперечення тієї, яка реально виконується: те, що насправді мовець робить із реальним предметом (речовиною), у замовлянні постає як дія з бажаним предметом, відтак магічна. Таким чином, з одного боку, підкреслюється символічність виконуваної дії, з іншого, – її рівнозначність дії реальній: *«Не хліб ся купає в воді, але я – в здоров'ї і силі!» [Воропай, 147], «Я не беру воду, але мід і вино!..» [Воропай, 147], «Не дірки затикаю, а роти моїм ворогам, щоб їх напасті не зловили мене через увесь рік» [Воропай, 65], «Я не землю то беру, але беру собі з бджолами рій і порій до своєї пасіки...» [Воропай, 254].*

Як бачимо з наведених прикладів, значна кількість однофразових текстів замовлянь-розповідей – висловлення, співвідносні зі складнопідрядними реченнями з підрядними мети. Підрядні частини не тільки інформують про мету дій, а й виконують магічну функцію висловлення бажання, тим самим підкреслюючи й посилюючи магічний смисл виконуваної дії.

Проміжною ланкою між текстами, у яких ідеться про дії мовця, та текстами-розповідями про дії магічних істот, є тексти із заміщеним суб'єктом дії типу *«Не я б'ю – верба б'є, за тиждень Великдень, недалечко червоне яєчко»* [Воропай, 357], *«Шутка б'є – не я б'ю, віднині за тиждень буде в нас Великдень!»* [Воропай, 357]. Виконання певної дії в певний магічно відзначений час приписується магічній істоті (у наведених прикладах – магічному предмету), що й робить цю дію магічною.

Магічні істоти – суб'єкти дій замовлянь-розповідей і самі ці дії визначаються практичним призначенням того чи іншого замовляння та світоглядними уявленнями давніх мовців: *«Святий Ягорій Побідоносець їхав на Осіяньській горі, на червоному коні звір-вовків збирати, що не йшли моє стадо поїдати»* [Воропай, 70]. Святий Георгій Побідоносець у дискурсивному просторі замовлянь постає замісником купальського Ярила [4, 295], тому йому й підвладні хижі звірі і саме до нього звертаються в замовлянні, призначеному для охорони худоби від хижаків. Магічна сила святого підкреслюється тим, що перебував він *«на Осіяньській горі»*, а гора осмислювалася як вершина – центр магічного світу, атрибут *«Осіяньська»* підтверджує це; по-друге, Ягорій їхав *«на червоному коні»*, а *«поза вершника і кінь як атрибут для язичницької архаїки рівнозначні вказівці на високе (або найвище) місце персонажа, його причетність до верховних, божественних начал»* [4, 297], червоний же – це колір влади, *«царський»* колір [4, 267].

Замовляння-розповіді про дії магічних істот мають, як правило, кілька предикатів, серед яких актуалізується найчастіше останній – саме він називає дію, що сприяє досягненню бажаного результату: *«Ішов Ісус Христос через три-дев'ять небес, на святу землю ступає, уроки викликає од раба Божого (ім'я)»* [ВМ, 68], *«Сидить дід на лозі, дере крупи на нозі, не вміє ні читати, ні писати. Тільки огник запорськати»* [СМ, 50], *«На синьому морі, на камені ворон сидить, лапами розгрібає, хвостом розмітає, од хрещеного раба Божого Івана всякий пристрій одганяє»* [УЗ, 111], *«Бігли три дівчини, вирвали три очеретини та заткнули три жерели рабу Божому Івану...»* [УЗ, 63], *«Святий Адам брав, Ісус Христос насіння давав, а Господь сіяв, а Мати Божя поливала, та всім православним на поміч давала»* [УЗ, 175]. Суб'єкти магічних дій варіюються в певних межах. Так, припиняє кровотечу, *«затикає джерело»* і баран [Українці, 282]. У центрі концентричного світу замовлянь (*«На морі на окіяні... на... дванадцяти дубах»*) перебувають і хвостами уроки (пристрій, перелogi) розмітають *«дванадцять соколів»* [УЗ, 99]. Лікарські рослини доглядають й інші християнські персонажі: *«Святий Оврам на це зілля орав, Матер Божя ходила, своїми сльозами росила, і Бога прохала, і нам помагала»* [УЧ, 27], *«Мати Божя ходила, зілля родила, відром поливала, - нам на поміч давала!»* [Воропай-2, 128]. Імена християнських святих у подібних текстах – елемент досить пізній. В основі цих замовлянь – давні уявлення людей про одухотвореність природи. Не відокремлюючи себе від зовнішнього світу природи,

людина «вбачає усюди життя, будь-яке явище постає перед нею як дія, що передбачає певну діючу істоту... людина... повсюди в природі бачить ті ж події, з яких складається її власне життя» [3, 13]. Як людина доглядає культурні рослини, так магичні істоти – лікарські. І саме від цих магично сильних і могутніх діячів зілля отримує свою цілющу й магичну силу. Яскраво це виявляється в тексті з мотивом заміщення діяча: *«Травка-травиця, красна дівиця, не я тебе садила, не я й поливала: Господь тебе садив, Господь і поливав, - всякому християнину на поміч давав!»* [Воропай, 129].

Крім того, бажаний стан, зокрема, позбавлення від хвороби, може констатуватися як факт (дієслово-присудок у формі минулого часу): *«Бешиха бешиишище колюча, шпигуна, пекуча, свербляча, нудюча, вітряна, водяна, кров'яна, пожарна, пристрітна, подумана, погадана, помислена, розійшлась і сему слову амінь!»* [УЗ, 113]. До групи кількофразових замовлянь належать, на наш погляд, тексти, у яких подібному зображенню бажаного як факту передують опис дій магичних істот: *«Ішов святий Єгор із Осіяньських гор і ніс гадючі імена, і приложив ік народженному, молитвенному Івану, і опуху нема»* [УЗ, 155], *«Ішов Христос, Матір Божа, Пречистая, і кров перестала»* [ВМ, 68], *«Ішла баба по річці, вела бика на нитці, потім нитку розірвала, в раба Божого (ім'я) кров текти перестала»* [ВМ, 67].

Як правило, магичні істоти – суб'єкти дій замовлянь перебувають у дорозі: вони йдуть, щоб щось зробити, чи йдуть і роблять. Відповідно текст ускладнений або однорідними обставинами мети, вираженими інфінітивом, або однорідними присудками. У мотиві мандрів, за свідченням М. Новикової, переплітаються кілька міфознаків: дороги як випробування, чужинного походження як чудесності (чужинець завжди трохи чаклун), невпізнання (мандрівник – одна із іпостасей «невпізнаного бога» ще в індоєвропейській міфології) [4, 298]: *«Ішла свята Пречиста з Києва і несла із риз платочок рану затуляти і кров замовляти»* [Українці, 282], *«Ішов святий Петро і Павел з Пресвятою Богородицею високих гір ворочати, вниз води спускати, з раба Божого Івана уроків, примовок знімати, чоловічих і жіночих, парубочих і дівочих, дитячих, вітряних, водяних, подуманих і примовлених, з очей карих, очей синіх, з очей красних, з очей білих...»* [УЗ, 94], *«Ішов чернець попід горою та ніс кувшин меду з собою та спіткнувся на пеньок та висипав нам у квашу медок»* [Українці, 202].

Як свідчать приклади, значна кількість однофразових замовлянь-розповідей містить підрядні мети, які вносять у текст відтінок модального значення бажання: *«Прийшов козак під вікно, щоб наша кваша була, як вино»* [Українці, 202], *«Був собі молодожін та держав дев'ять жінок, од дев'яти до восьми, а од восьми до сьоми, од сьоми до шести, од шести до п'яти, од п'яти до чотири, од чотири до три, од три до дві, од дві до однієї; щоб не було в полові корови червяка ни одного»* [Українці, 282]. Предикативна частина на позначення мети дії, бажаного стану може приєднуватися до розповідної за допомогою частки «нехай (хай)»: *«Золот Симон*

оре, а Спаситель сіє, нехай приймається, а я зілля нарву, нехай помагається!» [Воропай-2, 134], «Цей мертвий замира, нехай рабі Божій Матії гризь отбира» [УЧ, 86]. Частки «нехай» у наведених прикладах виступають і як модальні (бажальні), і як формотворчі (утворюють аналітичну форму наказового способу дієслова 3 ос. одн.), тому в текстах поєднані розповідна, бажальна й спонукальна модальності. Розповідна частина констатує наявність магічної сили, спонукально-бажальна спрямовує її дію в потрібне русло.

Замовляння-обереги є повідомленням про чудесне просторове огороження: мовець констатує наявність магічних захисних сил з усіх сторін, а також інформує про їх допомогу: «Хрест на хаті, анголи в хаті, Ісус Христос на вікні при нашому сні» [Онищенко], «Іду я з хати, за мною Сус Христос і Божая Мати, Миколай на порозі – помага мені в дорозі» [УЗ, 196], «Виходжу з двора, як ясна зоря, місяцем підпережуся і нічого не боюся» [СМ, 43].

Окремим семантико-синтаксичним різновидом замовлянь-розповідей є тексти, в яких виконання певної бажаної дії в майбутньому ставиться в залежність від певних умов: «Як оцей павук заснує, – кого схочу, той до мене приснує» [УЧ, 13], «Як павук на вінцях буде, то що задумаю – те й буде!» [УЧ, 7]. Обидва тексти є, з одного боку, ворожіннями, оскільки напевне не відомо, чи буде виконана умова, і саме її виконання буде знаком реалізації чи нездійснення бажання. З іншого боку, ці тексти виголошуються не з метою дізнатися про майбутнє, а з метою його сконструювати в бажаному напрямку, і тому належать до замовлянь.

До замовлянь-розповідей відносимо і конструкції «нездійсненої умови», які М. Новикова розглядає серед способів «зменшення буттєвості» лихого й шкідливого [4, с. 286, 289-290]. Словесно виконання небажаної, шкідливої для мовця дії стає можливим лише після виконання певної реально нездійсненої умови: «Тоді будеш ходити, як цей мак перелічиш!» [ЛіС 1992 №7-8, 56], «Хто сей мак збиратиме, той мою скотину з'їдатиме» [Українці, 288], «Хто оцей мак ізбере, то той у корови і молоко одбере» [Українці, 288]. Ці тексти супроводжували обряд осипання хліву чи подвір'я свяченим маком, що мало на меті убезпечити худобу від відьом.

Отже, основна функція замовлянь-розповідей – констатація бажаного як факту, чим пояснюється значна перевага часової віднесеності описуваних дій до минулого й теперішнього. Серед замовлянь-розповідей за семантико-синтаксичними й функціональними ознаками виокремлюються: повідомлення про дії мовця, опис дій магічних істот, повідомлення про майбутні дії, залежні від певних умов. Підрядні речення мети вносять у текст висловлення відтінок бажального значення.

Список умовних позначень

- ВМ – Вербальна магія українців / Вст. сл. Л. Дунаєвська; авт. передм. О. Павлов; упоряд. та прим. Т. Полковенко, В. Фісун. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 98 с.
- Воропай – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 1. – К.: МВП «Оберіг», 1991. – 450 с.
- Воропай-2 – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 2. – К.: МВП «Оберіг», 1991. – 447 с.
- Дмитренко – Дмитренко М. Народні повір'я. – К., 1994. – 67 с.
- ЛіС – журнал «Людина і світ»
- Онищенко – інформант Онищенко Катерина Демидівна (1917–2003 рр.), с. Мала Олександрівна Великоолександрівського району Херсонської області
- СМ – Словесна магія українців / Упоряд., авт. передм. В. Фісун. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 102 с.
- УЗ – Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 308 с.
- Українці – Українці: народні вірування, повір'я, демонологія – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
- УЧ – Українські чари: 2-ге вид., стереотип. / Упоряд. О. М. Таланчук. – К.: Либідь, 1994. – 96 с.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Сост. С. Бочаров и В. Кожинов. – М.: Худож. лит., 1986. – 543 с.
2. Зелинский Ф. Ю. О заговорах (история развития заговора и главные его формальные черты) // Сб. Харьковского истор.-филол. общества. – Харьков, 1897. – Т. 10. – С. 1-58.
3. Крушевский Н. Заговоры, как вид русской народной поэзии // Варшавские университетские известия. – 1876. – №3. – С. 3-69.
4. Новикова М. О. Коментар // Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306.

Summary

The article is devoted to the semantic and structural peculiarities of one group of Ukrainian one-phrase charm exorcist texts – texts-narrations. These peculiarities are provoked by communicative task and magic function of these texts. Charm exorcist narrations are represented definite psychological peculiarities of speaker.